

Ρισκάροντας επιχειρηματικά εν καιρώ κρίσης: ο εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη και το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*

Γιώργος Βλαχοπάνος

Έπειτα από μια μεγάλη διαφημιστική καμπάνια – αναγγελία στον ημερήσιο τύπο¹, στις 14 Απριλίου 1935, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά υπό την αιγίδα του εκδοτικού οίκου Ελευθερουδάκη η «εβδομαδιαία φιλολογική, καλλιτεχνική και επιστημονική εφημερίς» *Νεοελληνικά Γράμματα*. Εκδότης του περιοδικού ήταν το κοινωφελές ίδρυμα Νεοελληνικά Γράμματα που συνεστήθη το 1934 από τον Κώστα Ελευθερουδάκη, ο οποίος ήταν και ο διευθυντής του περιοδικού, ενώ αρχισυντάκτης ήταν ο Κώστας Καρθαίος². Από το 14^ο φύλλο του περιοδικού, όμως, σταμάτησε να αναγράφεται ως εκδότης το Ίδρυμα Νεοελληνικά Γράμματα, ενώ στη δεύτερη σελίδα του 16^{ου} φύλλου (Κυριακή, 28 Ιουλίου 1935) δημοσιεύτηκε η ακόλουθη δήλωση³: «Από το 14^ο φύλλο της ημετέρας εφημερίδος, η σύνταξις και η διαχείρισις των “Νεοελληνικών Γραμμάτων” – εξαιρέσει της παροχής των υπηρεσιών βιβλίων, δια τα οποία εξακολουθεί να ευθύνεται ο Οίκος “Ελευθερουδάκης” Α.Ε. – περιήλθε κατόπιν συμφωνίας, εις τον κ. Α. Νικολόπουλον⁴, όστις και θα ευθύνεται δια παν σχετιζόμενον με την σύνταξιν της εφημερίδος. Ο κ. Κ. Ελευθερουδάκης παραμένει ως διευθυντής⁵ και συνεργάτης, ο δε κ. Κ. Καρθαίος, παραιτηθείς της συντάξεως, παραμένει εις την από οκταετίας θέσιν του επιμελητού των εκδόσεων του Οίκου “Ελευθερουδάκης” Α.Ε.».

Ακριβής δικαιολόγηση αυτού του νέου οργανωτικού σχήματος του περιοδικού είναι αδύνατη, επειδή δεν σώζονται αρχειακές πληροφορίες γύρω από αυτό αλλά και τον εκδοτικό οίκο Ελευθερουδάκη εν γένει. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη μας τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της χώρας, που είχε ως επακόλουθο τη δυσβάσταχτη αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης των πολιτών στη διάρκεια της δεκαετίας του '30⁶, καθώς και την καταγγελία του Ελευθερουδάκη, το 1932, ότι το τραπεζικό σύστημα τον απομυζά⁷, δεν θα ήταν άτοπο να υποθέσουμε ότι η κίνηση αυτή απέβλεπε στην εξασφάλιση φορολογικών προνομίων.

Τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, όπως προαναφέραμε, κυκλοφόρησαν στις 14 Απριλίου 1935. Σύμφωνα, πάντως, με τον εκδοτικό προγραμματισμό του Ελευθερουδάκη, το πρώτο φύλλο των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* επρόκειτο να εκδοθεί στις 10 Μαρτίου 1935. Η

¹ Βλ. ενδεικτικά τα φύλλα των εφημερίδων *Εστία* (3 Απριλίου 1935, σ. 2, 7 Απριλίου 1935, σ. 3 και 10 Απριλίου 1935, σ. 3), *Η Βραδυνή* (11 Απριλίου 1935, σ. 4), *Η Πρωία* (9 Απριλίου 1935, σ. 4 και 14 Απριλίου 1935, σ. 4).

² Ο Κώστας Καρθαίος (ψευδώνυμο του Κλέαρχου Λάκωνα) αποτελούσε έναν εκ των τεσσάρων βασικών συνεργατών του Κώστα Ελευθερουδάκη στην έκδοση του περίφημου *Εκπαιδευτικού Λεξικού*. Βλ. Νικολαΐδου 2005, 47 και Κοτζιούλας, 454.

³ Η ίδια δήλωση δημοσιεύτηκε και στο φ. 17 (Κυριακή, 4 Αυγούστου 1935), σ. 2.

⁴ Ο Αντώνης Νικολόπουλος γεννήθηκε το 1896. Ήταν ιδρυτής-ιδιοκτήτης-διευθυντής της φιλοβενιζελικής εφημερίδας *Νέος Κόσμος*, η οποία είχε τα γραφεία της στην οδό Βουλής 1. Τα γραφεία της εφημερίδας έγιναν και γραφεία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* μόλις ανέλαβε υπεύθυνος του περιοδικού ο Νικολόπουλος. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τον Αντώνη Νικολόπουλο και την εφημερίδα *Νέος Κόσμος* βλ. Δρούλια & Κουτσοπανάγου 2008, 315-316 και Μάγερ 1959, 298-302. Επίσης, ο Νικολόπουλος υπήρξε ιδιοκτήτης-διευθυντής και των λογοτεχνικών περιοδικών *Μηνιαίος Νέος Κόσμος*. *Φιλολογικόν Παράρτημα* (Μάιος – Νοέμβριος 1934), *Νέος Κόσμος*. *Περιοδική 15θήμερος έκδοσις* (16 Μαΐου – [31 Αυγούστου] 1934) και *Φιλολογικός Νέος Κόσμος* (Ιανουάριος – Σεπτέμβριος 1935). Βλ. Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου 2007, 101-106 και 155-159.

⁵ Από το πρώτο φύλλο των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* μέχρι το τριακοστό έβδομο αναγράφεται ως διευθυντής του περιοδικού ο Κώστας Ελευθερουδάκης, ενώ από το τριακοστό όγδοο έως το τεσσαρακοστό δεύτερο αναγράφεται ο Θεμιστοκλής Αθανασιάδης.

⁶ Βλ. Κωστής & Κωστελένος 2003, 433.

⁷ Βλ. Μπαστιάς 2002, 268.

εκδήλωση, όμως, του βενιζελικού στρατιωτικού κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου 1935, που είχε ως απώτερο στόχο την ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη⁸, δεν το κατέστησε εφικτό.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ο εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη αποτελούσε έναν εκδοτικό κολοσσό⁹. Ιδρυτής της επιχείρησης ήταν ο Κώστας Ελευθερουδάκης¹⁰, ο οποίος γεννήθηκε το 1877 στην Αθήνα. Καταγόταν από οικογένεια που αντιμετώπιζε έντονη οικονομική δυσπραγία, γεγονός που τον ανάγκασε σε αρκετά νεαρή ηλικία (14 ετών) να μεταναστεύσει στην Οδησό της Ρωσίας, όπου ήταν εγκατεστημένος ο εύπορος επιχειρηματίας θείος του Στέφανος Καλογεράς. Εκεί τελείωσε το ελληνικό σχολείο και χάρη στην οικονομική ενίσχυση που του παρείχε ο θείος του κατάφερε να σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Ρίγας, στη Λετονία, φιλολογία και οικονομικές επιστήμες. Μετά το πέρας των σπουδών του επέστρεψε στην Ελλάδα και άρχισε να εργάζεται στο «Διεθνές Βιβλιοπωλείον» που διατηρούσαν οι Βαυαροί Carl Beck και Wilhelm Barth. Το 1898 ο Ελευθερουδάκης έγινε συνétairos στην κοινή επιχείρηση των Βαυαρών και στη συνέχεια, το 1910, προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, καθώς εξαγόρασε το μερίδιο του Beck και σύστησε το «Διεθνές Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκης και Μπαρτ», που λειτουργούσε παράλληλα και ως εκδοτικός οίκος. Αυτή η εμπορική συνεργασία μετά από λίγα χρόνια διαλύθηκε και ο Ελευθερουδάκης ακολούθησε ατομική πορεία εξαγοράζοντας πρώτα, τον Δεκέμβριο του 1918, το μερίδιο του Barth.

Το 1924 ο Ελευθερουδάκης προχώρησε σε μια στρατηγική επιλογή που αποτυπώνει την επιχειρηματική του οξύνουα. Η επιλογή αυτή ήταν να προσδώσει στην επιχείρησή του τη νομική μορφή της ανώνυμης εταιρείας¹¹ και να την εξοπλίσει με ένα υπερσύγχρονο ιδιόκτητο τυπογραφικό συγκρότημα¹² που θα εξυπηρετούσε τις αυξημένες εκδοτικές της δραστηριότητες. Πολύ σύντομα δημιουργήθηκε ένας εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο που

⁸ Το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 πυροδότησε σημαντικές εξελίξεις στην πολιτική ζωή της χώρας: κατάργηση της Γερουσίας – αναβίωση του εθνικού διχασμού – παλινόρθωση της βασιλείας – δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κίνημα και τις συνέπειες του βλ. Βλαχόπουλος 2012, Βερέμης 1983, 171-228 και Κολιόπουλος 2005, 357-363.

⁹ Τον Ιανουάριο του 1936 ο εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη είχε εκδώσει χίλια βιβλία, αριθμό – ρεκόρ για τα εκδοτικά δεδομένα της εποχής. Βλ. το επαινετικό σημείωμα «Χίλια βιβλία» που δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα του 39^{ου} φύλλου των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* (Κυριακή, 5 Ιανουαρίου 1936). Εδώ, αξίζει να σημειωθεί ότι το γεγονός αυτό επαινέθηκε και από τη *Νέα Εστία*, λογοτεχνικό περιοδικό που εξέδιδε ο ανταγωνιστικός εκδοτικός οίκος του Ιωάννη Δ. Κολλάρου. Βλ. Χάρης, 141.

¹⁰ Για τη σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας και της εκδοτικής δραστηριότητας του εκδοτικού οίκου Ελευθερουδάκη βασίστηκα στα ακόλουθα κείμενα: Νικολαΐδου 2005, Χατζιώτης 2001, 41-45 και Παυλόπουλος 2000, 360-362.

¹¹ Με αυτή την τολμηρή κίνηση ο Ελευθερουδάκης στάθηκε αρωγός στην οικονομική πολιτική που προωθούσαν οι ιδίον με αυτόν κομματικών πεποιθήσεων κυβερνήσεις της εποχής. Ο Δερτιλής 2005, 903 σημειώνει χαρακτηριστικά: «Το γράμμα και το πνεύμα των νέων νόμων στήριξε την οικονομική και την κοινωνική πολιτική των κυβερνήσεων της εποχής. Ο Ν. 2190/1922 περί Α.Ε., που θα διατηρηθεί στη ζωή έως το τέλος του αιώνα, άνοιξε τον δρόμο για τον σχηματισμό μεγάλων επιχειρήσεων και τον πρώτο εκσυγχρονισμό της εγχώριας κεφαλαιαγοράς. Ακολούθησε η ίδρυση δεκάδων ανωνύμων εταιρειών: ο συνολικός αριθμός τους αυξήθηκε από 102 το 1921 στις 271 το 1925, δηλαδή σχεδόν τριπλασιάστηκε, όπως και τα συνολικά τους κεφάλαια: από τα 783.000.000 στα 2.188.000.000 δραχμές». Πίσω από τη συγκεκριμένη ιδεολογική επιλογή, όμως, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι υποκρύπτεται και μια πρόθεση του Ελευθερουδάκη για απόκτηση ορισμένων πλεονεκτημάτων, όπως μείωση επιχειρηματικού κινδύνου, φορολογικά προνόμια κ.ά., που όριζε η νομοθεσία περί Α.Ε. Βλ. Αλεξανδρίδου 1995, 6-7.

¹² Στο Παντελάκης 2003, 51 διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Ο Ελευθερουδάκης [...] δημιούργησε το εργοστάσιο που ήτανε στην Παπαδιαμαντοπούλου. Ήτανε ένας μεγάλος, πολύ μεγάλος χώρος, και είχε φέρει τότε από τη Γερμανία τα τελειότερα μηχανήματα και είχε συνεργεία ολόκληρα. [...] Ήτανε πολύ μεγάλος χώρος το τυπογραφείο, [...] Αυτό ήτανε ιδιόκτητο του Ελευθερουδάκη».

συσπείρωσε την πλειονότητα της ελληνικής διανόησης και αποτέλεσε ένα βήμα διαλόγου για σημαντικά ιδεολογικά ζητήματα και αντεγκλήσεις της εποχής¹³. Η εκδοτική δραστηριότητα του οίκου ήταν πολύπλευρη (παιδικά βιβλία, έργα νεοελληνικής λογοτεχνίας όπως των Παπαδιαμάντη, Κονδυλάκη, Χατζόπουλου, Θεοτόκη, Λασκαράτου κ.ά., ταξιδιωτικοί οδηγοί και χάρτες, η ποιητική ανθολογία *Οι Νέοι. Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών 1910-1920* σε επιμέλεια Τέλλου Άγρα, η οκτάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, η δίτομη *Παγκόσμιος Γεωγραφία* κ.ά.) και κεφαλαιώδους σημασίας για το ελληνικό πνευματικό γίνεσθαι στα χρόνια του μεσοπολέμου¹⁴. Το magnum opus, όμως, του εκδοτικού οίκου ήταν το δωδεκάτομο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*. Πρόκειται για ένα μεγαλεπήβολο και πρωτοποριακό εκδοτικό εγχείρημα¹⁵ που έλαβε χώρα από τον Ιούλιο του 1927 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1931. Κινητήριος μοχλός της όλης προσπάθειας ήταν ο ίδιος ο Κώστας Ελευθερουδάκης, καθώς ανέλαβε τη διεύθυνση της έκδοσης και παράλληλα κατάφερε να πετύχει άμεση συνεργασία με όλες σχεδόν τις επιφανείς προσωπικότητες της μεσοπολεμικής διανόησης. Το εγχείρημα στέφθηκε με επιτυχία, αφού βρήκε μεγάλη ανταπόκριση από το κοινό και οι πωλήσεις ήταν πολλαπλάσιες του αναμενομένου¹⁶. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Ελευθερουδάκης κατάφερε να κατακτήσει και τα πέντε πεδία που οριοθετούν, σύμφωνα με τον Βρετανό κοινωνιολόγο John B. Thomson, την ταυτότητα ενός εκδοτικού οίκου: το οικονομικό, το ανθρώπινο, το κοινωνικό, το διανοητικό και το συμβολικό¹⁷.

Ο Ελευθερουδάκης, μολοντί είχε καταφέρει να εδραιωθεί στην ελληνική εκδοτική αγορά, δεν εφησύχασε. Αντιθέτως, έχοντας ως ουσιαστική φιλοδοξία του να κάνει προσιτή τη

¹³ Βλ. Νικολαΐδου 2005, 24.

¹⁴ Η περίπτωση του εκδοτικού οίκου Ελευθερουδάκη επαληθεύει τα όσα υποστηρίζει ο Βάσιος Τσοκόπουλος, *Ιστορία της έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μία επισκόπηση*, (<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596>, πρόσβαση 15 Δεκεμβρίου 2014): «Η γένεση της σύγχρονης εκδοτικής επιχείρησης συντελέστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από μια δέσμη από καινοτομίες που εφάρμοσαν ορισμένοι πρωτοπόροι εκδότες. Είναι ενδιαφέρον ότι οι καινοτομίες αυτές βρήκαν την πιο ολοκληρωμένη τους έκφραση σε εκδοτικές επιχειρήσεις που προέρχονταν από βιβλιοπωλεία και γενικότερα το κύκλωμα της διακίνησης. Οι παραδοσιακοί τυπογράφοι δεν μπόρεσαν να ανέβουν στο σκαλί της σύγχρονης εκδοτικής επιχείρησης. Οι καινοτομίες αυτές αφορούν τη διαμόρφωση εκδοτικής πολιτικής – δηλ. τη δημιουργία εκδοτικών σειρών και τον καταμερισμό εργασίας –, ή οποία περιλαμβάνει και αυτοτελή εμπορική πολιτική προώθησης του βιβλίου. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή του βιβλίου περνά εξ ολοκλήρου στα χέρια και τις επιλογές του εκδότη και γίνεται μια επένδυση».

¹⁵ Στον πρόλογο του τ. Α' του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού* διαβάζουμε: «Τοιαύτα μορφωτικά όργανα, [...] υπάρχουν ήδη εν χρήσει εις πάντα τα προηγμένα έθνη. Παρ' ημίν, ως είπομεν, ήτο από μακρού αισθητή η έλλειψις αυτών. [...] Το μέγεθος της προσπάθειας και το βάρος της ευθύνης άτινα ανελάμβανεν επιχειρών τοιαύτην έκδοσιν, ήσαν αυτόδηλα. Διά τούτο επί σειράν ετών η πραγματοποίησις αυτής ενεφανίζετο ως σχέδιον διά το άπώτερον μέλλον, αν μη ως ουτοπία». Βλ. «Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη», στο Τσοκόπουλος, Πασσιά και Χρυσοβέργης 1998, 32-33.

¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* βλ. Νικολαΐδου 2005, 46-52 και Πασσιά, 12-13.

¹⁷ Βλ. Thomson 2010, 5-6: «We can see, I think, that five types of resources are particularly important in publishing fields: what I shall call “economic capital”, “human capital”, “social capital”, “intellectual capital” and “symbolic capital” [...] Economic capital is the accumulated financial resources, [...] to which publishers have access, [...] Human capital is the staff employed by the firm and their accumulated knowledge, skills and expertise. Social capital is the networks of contacts and relationships that an individual or organization has built up over time. Intellectual capital [...] consists in the rights that a publisher owns or controls in intellectual content, [...] Symbolic capital is the accumulated prestige and status associated with the publishing house. The position of any publishing house will vary in the social space of positions, depending on the relative quantities of these five forms of capital they possess» και Μπάνου 2012, 48-50.

γνώση σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο πλήθος ανθρώπων¹⁸ διακινδύνευσε την έκδοση ενός μέσου μαζικής επικοινωνίας¹⁹ και πληροφόρησης που ήταν το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*. Εδώ, όμως, λαμβάνοντας υπόψη μας τον διττό χαρακτήρα των εκδοτικών οίκων, ως πολιτιστικών και εμπορικών βιομηχανιών²⁰, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το εγχείρημα του Ελευθερουδάκη υπαγορευόταν από δύο στόχους. Αφενός μεν το περιοδικό, λόγω της μαζικότητάς του, θα συνέβαλλε στην αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου του ευρύτερου κοινού, αφετέρου δε θα απέφερε και οικονομικά οφέλη στον εκδοτικό οίκο λόγω της αύξησης του αναγνωστικού κοινού.

Η «εβδομαδιαία φιλολογική, καλλιτεχνική και επιστημονική εφημερίς» *Νεοελληνικά Γράμματα* κυκλοφορούσε κάθε Κυριακή και ήταν το μόνο περιοδικό που έβγαινε σε μεγάλο σχήμα (με διαστάσεις 42 × 31 εκ.), χαρακτηριστικό που το διαφοροποιούσε από τα υπόλοιπα περιοδικά της εποχής. Στο σημείο αυτό τίθενται μια σειρά από ερωτήματα όπως: Τι είναι εντέλει τα *Νεοελληνικά Γράμματα*; Περιοδικό ή εφημερίδα; Τι ώθησε τον Ελευθερουδάκη να εκδώσει ένα έντυπο - υβρίδιο²¹; Η προσωπική μου θεώρηση είναι ότι πρόκειται για περιοδικό που ακολουθεί το πρότυπο της *Journal*, που κυκλοφορούσε στη Γαλλία την περίοδο του Διαφωτισμού. Σύμφωνα με τη γαλλική *Encyclopédie*, ο όρος *Journal* δηλώνει το περιοδικό έντυπο που αφενός παρακολουθεί την τρέχουσα εκδοτική παραγωγή και αφετέρου είναι ενήμερο για τις πιο πρόσφατες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο καλλιτεχνικό και επιστημονικό πεδίο, κάτι που το διαφοροποιεί από τον όρο *Gazette*, ο οποίος δηλώνει το έντυπο που στοχεύει κυρίως στην ενημέρωση σχετικά με τα επίκαιρα πολιτικά ζητήματα, δηλαδή την εφημερίδα, όπως την εννοούμε σήμερα²². Τα *Νεοελληνικά Γράμματα* μπορεί να ακολούθησαν την τυπολογία του περιοδικού Τύπου της περιόδου του Διαφωτισμού, αλλά το εκδοτικό τους πρότυπο ήταν μεταγενέστερο. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που θεωρώ πιθανότερο είναι ότι ο Ελευθερουδάκης χρησιμοποίησε ως πρότυπο για το περιοδικό του τη γαλλική επιθεώρηση *Les Nouvelles Littéraires*²³, που κυκλοφορούσε στη Γαλλία (1922-1940, 1945-1958) και ακολουθούσε το πρότυπο της *Journal*. Δεν πρέπει να λησμονούμε, άλλωστε, ότι η μεσοπολεμική Ελλάδα αποτελούσε, κατά κοινή ομολογία, «πνευματική επαρχία της

¹⁸ Βλ. Νικολαΐδου 2005, 42. Εδώ, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η περίπτωση του Ελευθερουδάκη είναι ανάλογη με αυτή του γάλλου εκδότη Πιέρ Λαρούς (1817-1875), ο οποίος είχε, όπως σημειώνει η Καρακατσούλη 2011, 53-54, «την ακλόνητη πεποίθηση ότι η γνώση οφείλει να γίνει προσιτή σε όλους. Επιτομή και υλοποίηση αυτής της θέσης αποτέλεσε το μνημειώδες δεκαπεντάτομο λεξικό του, το *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*, που κυκλοφόρησε σε φυλλάδια από το 1863 ως το 1876».

¹⁹ Για τη μαζικότητα του Τύπου βλ. Μπάλα & Παπαδημητρίου 1993, 81: «Στις αρχές του 20^{ου} αι., ο Τύπος διανύει περίοδο αλλαγών, εξελίξεων και ακμής. [...] Οι κυκλοφορίες αυξάνονταν συνεχώς και το 1915 το συνολικό ημερήσιο tirage των αθηναϊκών εφημερίδων ήταν 150.000 φύλλα. Το 1930-1936 έφθασε στα 350.000-360.000 φύλλα [...]».

²⁰ Βλ. Μπαντιμαρούδης & Πιτσάκη 2005, 111.

²¹ Βλ. και Κοτζιούλας, 454: «Εκείνον τον καιρό θα έβγαιναν τα “Νεοελληνικά Γράμματα”, τα πρώτα πρώτα, από τον Ελευθερουδάκη, κάτι μεταξύ περιοδικού και φιλολογικής εφημερίδας, σε μεγαλούτσικο σχήμα, με διαλεχτή συνεργασία και επίκαιρη ύλη, κάτι το πρωτότυπο τελοσπάντων, όπως το περίμεναν τουλάχιστο οι δικοί μας κύκλοι».

²² Για τη διάκριση ανάμεσα στο *Journal* και το *Gazette* αλλά και για την πολυσημία του όρου *Εφημερίς* κατά την περίοδο του Διαφωτισμού βλ. Ταμπάκη 2005, 92-99.

²³ Τα *Νεοελληνικά Γράμματα* παρακολουθούσαν την ύλη των *Les Nouvelles Littéraires*. Ενδεικτικά βλ. τη στήλη «Εφημερίδες – Περιοδικά» στη σ. 13 του δεύτερου φύλλου των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Το γαλλικό περιοδικό *Les Nouvelles Littéraires* άσκησε καταλυτική επιρροή στην πνευματική ζωή του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Γιώργου Βαφόπουλου: «Εκεί γινόντανε, σ’ ένα χαμηλό εξομολογητικό τόνο, ατέλειωτες συζητήσεις, απ’ αφορμή είτε ενός άρθρου στις “Nouvelles Littéraires” ή στην N.R.F., [...]». Παρατίθεται στο Κεχαγιά – Λυπουρλή 1986, 31.

Γαλλίας»²⁴. Μια προσεκτική σύγκριση των δύο περιοδικών αποδεικνύει ότι τα *Νεοελληνικά Γράμματα* ακολουθούν σε γενικές γραμμές την παράδοση των *Les Nouvelles Littéraires*²⁵: α) είναι και τα δύο υβριδικά έντυπα (κάτι μεταξύ εφημερίδας και περιοδικού), β) κυκλοφορούν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και σε εβδομαδιαία βάση, γ) βγαίνουν και τα δύο σε μεγάλο σχήμα, δ) αναδεικνύουν το νέο που κομίζουν μέσω των τίτλων τους, ε) διακρίνονται από ποικιλία στους τομείς που καλύπτουν, στ) συγκεντρώνουν στις σελίδες τους επιφανείς προσωπικότητες της διανοήσεως και ζ) παίζουν καταλυτικό ρόλο στη πνευματική ιστορία της εποχής τους.

Εκτός, όμως, από το γαλλικό πρότυπο που ακολούθησε ο Ελευθερουδάκης, θεωρώ ότι υπήρξε και ένα ελληνικό πρότυπο που τον επηρέασε. Πρόκειται για τη βραχύβια εβδομαδιαία εφημερίδα *Τα Νέα. Φιλολογικά – Καλλιτεχνικά – Επιστημονικά* που κυκλοφόρησε στην Αθήνα από τις 12 Απριλίου μέχρι τις 17 Μαΐου του 1930, με διευθυντή τον Κωστή Μπαστιά και αρχισυντάκτη τον Α. Δουμά²⁶. *Τα Νέα* αποτέλεσαν τη μετεξέλιξη του δεκαπενθήμερου αρχικά και εβδομαδιαίου μετέπειτα περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* (1927-1930) που εξέδιδε ο Κωστής Μπαστιάς²⁷. Προς επίρρωση των παραπάνω, πιστεύω ότι δεν ήταν τυχαία η κίνηση του Ελευθερουδάκη να εκδώσει εφημερίδα αντί περιοδικού και να την τιτλοφορήσει *Νεοελληνικά Γράμματα*. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στις προθέσεις του Ελευθερουδάκη ήταν αφενός να καρπωθεί το αναγνωστικό κοινό που είχε μείνει «ορφανό» μετά το κλείσιμο των *Ελληνικών Γραμμάτων*²⁸ και, αφετέρου, να αξιοποιήσει τη φήμη που είχε κερδίσει ο Μπαστιάς στο πολιτιστικό γίγνεσθαι μέσω των διασυνδέσεών του με επιφανείς πνευματικές και πολιτικές προσωπικότητες της εποχής²⁹.

Σύμφωνα με τον Χ. Α. Καραόγλου³⁰ το 1935, εκτός από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, κυκλοφόρησαν άλλα δέκα περιοδικά λόγου και τέχνης, με κυριότερα *Τα Νέα Γράμματα*³¹ και *Το 3^ο Μάτι*³². Τι διακρίνει, όμως, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* από τα σύγχρονά τους περιοδικά; Ποιοι είναι οι στόχοι του εκδότη τους; Από την προγραμματική διακήρυξη³³ του περιοδικού

²⁴ Βλ. τα όσα υποστήριξε στα 1931 ο συντηρητικός Άριστος Καμπάνης, αναφερόμενος στον Καρυωτάκη: «Πού πρέπει να αναζητήσωμεν τους διδασκάλους του αυτοσχεδιαστού Κ. Γ. Καρυωτάκη; Η Ελλάς είναι πνευματική επαρχία της Γαλλίας, όπως είπε και ο Καμπύσης και δεν θα ήτο δύσκολον να εύρωμεν μεταξύ των Γάλλων συμβολιστών ή μετασυμβολιστών εκείνους οι οποίοι εβοήθησαν τον πεισιθάνατον νεανίσκον να δώσει έκφρασιν εις τον πόνον του». Παρατίθεται στο Ντουριά 2001, 224. Η υπογράμμιση δική μου.

²⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιοδικό *Les Nouvelles Littéraires* βλ. τα πρακτικά του συνεδρίου *Les Nouvelles Littéraires: une idée de littérature?* που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο του Franche-Comté στις 17 Σεπτεμβρίου 2010. <http://www.fabula.org/colloques/sommaire1451.php>, πρόσβαση 15 Δεκεμβρίου 2014.

²⁶ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την εφημερίδα *Τα Νέα* βλ. Βαρελάς 1995, 20. Εδώ, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στις διαφημιστικές καταχωρίσεις στον ημερήσιο τύπο της εποχής *Τα Νέα* προσδιορίζονταν ως εφημερίδα «κατά τον τύπον των παρισινών “Νουβέλ Λιτεραίρ” ή “του είδους περίπου των Γαλλικών “*Nouvelles Littéraires*” και “*Candide*”». Βλ. Μπαστιάς 1997β, 99.

²⁷ Βλ. Βαρελάς 1995, 20 και Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου 2002, 142-158.

²⁸ Σύμφωνα με τον Βαρελά 1995, 20: «Δεν έχουμε σαφείς ενδείξεις για την αγοραστική ζήτηση του περιοδικού. Πάντως αν κρίνει κανείς από τις επιθέσεις που εξαπολύουν εναντίον του ανταγωνιστικά περιοδικά αλλά και από τον εντυπωσιακό αριθμό των διαφημίσεων, που κατορθώνει να συγκεντρώσει το περιοδικό, δίνει την εντύπωση ενός υγιούς οικονομικά εντύπου».

²⁹ Βλ. Μπαστιάς 1997α, 12.

³⁰ Βλ. Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου 2007, 123.

³¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* βλ. Καραμπέλας 2009, Petri 1989 και Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου 2007, 125-151.

³² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιοδικό *Το 3^ο Μάτι* βλ. Sartori 2010 και Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου 2007, 332-345.

³³ Βλ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, φ. 1 (Κυριακή, 14 Απριλίου 1935), σ. 1. Για την ιδιαίτερη σημασία της προγραμματικής διακήρυξης στον προσδιορισμό της ταυτότητας ενός περιοδικού βλ. Καραόγλου, 23-34.

προκύπτει ότι ο Ελευθερουδάκης στόχευε στην ανάδειξη του περιοδικού σε πνευματικό «φυτώριο» της πλειονότητας της ελληνικής διανόησης της εποχής. Άλλη φιλοδοξία της έκδοσης ήταν τα *Νεοελληνικά Γράμματα* να μην απευθυνθούν σε ένα μικρό, εξειδικευμένο και καλλιεργημένο κοινό (την πνευματική ελίτ) αλλά να γίνουν προσιτά σε μεγάλο πλήθος ανθρώπων (λαϊκή μάζα) χωρίς εξαιρέσεις. Υπέρ αυτής της φιλοδοξίας συνηγορούσε και η επιλογή του Ελευθερουδάκη να εκδώσει ένα έντυπο με λιτή τυπογραφική εμφάνιση και με προσιτό χρηματικό αντίτιμο (2 δραχμές). Σε αυτό το πλαίσιο, θα διακινδυνεύσω και την εξής ερμηνευτική υπόθεση: μήπως ο φιλοβενιζελικών φρονημάτων³⁴ Ελευθερουδάκης αποσκοπούσε στη διεκδίκηση ενός αναγνωστικού κοινού που το είχαν καρπωθεί τα έντυπα της αριστερής διανόησης³⁵; Βασική επιδίωξη του περιοδικού ήταν επίσης η ανάδειξη και προώθηση της εκδοτικής παραγωγής του εκδοτικού οίκου, η οποία θα συνέβαλλε στην αναβάθμιση του πολιτιστικού επιπέδου του αναγνωστικού κοινού. Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η έκδοση περιοδικού εκ μέρους ενός εκδοτικού οίκου στη δεκαετία του '30 αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής διακίνησης και προώθησης της εκδοτικής δραστηριότητας³⁶. Ιδιαίτερο στόχο του Ελευθερουδάκη αποτελούσε και η ανάδειξη και υποστήριξη της σύγχρονης λογοτεχνικής παραγωγής, δίνοντας στους νέους λογοτέχνες την ευκαιρία να γνωστοποιήσουν τη δουλειά τους στο αναγνωστικό κοινό μέσα από τις σελίδες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Δεν πρέπει να λησμονούμε, άλλωστε, ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 ελάχιστοι ήταν οι λογοτέχνες που βιοπορίζονταν αποκλειστικά μέσω της λογοτεχνικής τους δραστηριότητας. Η πλειονότητά τους ήταν αναγκασμένη, εξαιτίας του περιορισμένου αγοραστικού κοινού, να αναζητά διαφορετικές πηγές οικονομικής υποστήριξης³⁷.

Βασικό χαρακτηριστικό των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* αποτέλεσε η ιδεολογική σύγκλισή τους με τα περιοδικά της αριστερής μεσοπολεμικής διανόησης σε μια σειρά από θέματα όπως η αξία της λαϊκής παράδοσης, η σχέση των λογοτεχνών με την κοινωνία, η αντίσταση κατά της φασιστικής απειλής κ.ά. Η ιδεολογική αυτή σύγκλιση με την αριστερά θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τις πολιτικές πεποιθήσεις του Κώστα Ελευθερουδάκη, ιδρυτή του περιοδικού. Ναι μεν ήταν φιλοβενιζελικών φρονημάτων, αλλά ήταν και φιλικά διακείμενος προς τις ολοκληρωτικές – κανονιστικές αρχές του «μπολσεβικισμού»³⁸. Ενδεικτικά είναι τα όσα υποστήριζε, το 1932, στον Κωστή Μπαστιά: «Μάλιστα. Είμαι υπέρ της βίας. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι δεν κυβερνώνται με ρομαντικές ιδέες για ελευθερία. Έχουμε πολλές κακίες και χρειάζεται επιβολή. Χρειάζεται αυστηρή, σκληρή προσήλωση σ' ένα μελετημένο πλάνο. Μονάχα έτσι δημιουργείται πρόοδος. Τα μεγαλύτερα έργα τα δημιουργούσε ο κόσμος στις εποχές της πιο αυστηρής πειθαρχίας, στους καιρούς της σκληρής επιβολής. Γι' αυτό, παρά τα λεγόμενα, φρονώ ότι το σύστημα της βίας που έχει

³⁴ Βλ. Νικολαΐδου 2005, 28: «ο Ελευθερουδάκης φανατικός βενιζελικός και σημαντικό στέλεχος του “Κόμματος των Φιλελευθέρων”, παρακολουθούσε τα πάντα, [...]» και σ. 30-31 όπου παρατίθενται δύο επιστολές του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Κώστα Ελευθερουδάκη και οι οποίες πιστοποιούν τη φιλική σχέση των δύο ανδρών και το θαυμασμό του Βενιζέλου για το εκδοτικό έργο του Ελευθερουδάκη.

³⁵ Για τη σχέση των αριστερών εντύπων με το ευρύ κοινό βλ. Ντουνιά 1999, 147-155.

³⁶ Βλ. Τσοκόπουλος 2001, 18-19.

³⁷ Βλ. Καγιαλής 2007, 27-32. Για την κοινωνιολογική οπτική του θέματος της δεύτερης επαγγελματικής ενασχόλησης των λογοτεχνών βλ. Escarpit 1972, 56-58 και Hall 1990, 108 και 110.

³⁸ Σύμφωνα με τον Gauchet 2012, 240-270, ο μπολσεβικισμός, ο φασισμός και ο ναζισμός αποτελούν τις τρεις ιστορικές εκδοχές του ολοκληρωτισμού. Για μια λεπτομερή ανάλυση του μπολσεβικισμού βλ. στο ίδιο, σ. 271-318. Για τον απολυταρχικό χαρακτήρα του μπολσεβικισμού βλ. και Mazower 2004, 118-121.

υιοθετήσει ο μπολσεβικισμός είναι το μόνο που μπορεί να δώσει καρπούς, που μπορεί να επιτρέψει την δημιουργία, την ανοικοδόμηση. [...]»³⁹.

Τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, μολοντί προκάλεσαν αίσθηση στους κύκλους της διάνοησης της εποχής και κέντρισαν το αναγνωστικό ενδιαφέρον του κοινού, τόσο του κέντρου (Αθήνα-Πειραιάς) όσο και της επαρχίας, τον Φεβρουάριο του 1936 διέκοψαν την έκδοσή τους. Σε σημείωμα της σύνταξης στην πρώτη σελίδα του τελευταίου φύλλου του περιοδικού σημειωνόταν ότι η διεύθυνση των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* «απεφάσισε την προσωρινή διακοπή των», επειδή «δεν ικανοποιείται απολύτως με την σημερινή των εμφάνισιν [...]»⁴⁰. Ο μετέπειτα εκδότης-διευθυντής του περιοδικού Δημήτρης Φωτιάδης όμως (τα *Νεοελληνικά Γράμματα* επανεκδόθηκαν από τον Δεκέμβριο του 1936 μέχρι τον Απρίλιο του 1941) αποκαλύπτει ότι το περιοδικό διέκοψε την κυκλοφορία του αφενός για οικονομικούς λόγους και αφετέρου λόγω έλλειψης αναγνωστικής ανταπόκρισης από τη νεολαία. Ιδιαίτερος αποκαλυπτικός είναι τα όσα εκθέτει ο ίδιος στον δεύτερο τόμο των απομνημονευμάτων του με τίτλο *Ενθυμήματα*: «Αν και άριστη η παρουσίασή της, δεν κατόρθωσε όμως να συγκινήσει τη νέα γενιά. Δίχως την κατάφαση των νιάτων, κάθε δρόμος προς την αναγέννηση είναι κλειστός. Έτσι, αφού κυκλοφόρησαν σαράντα περίπου φύλλα, σταμάτησε η έκδοση “ελλείπει αναγνωστών” [...] Μας ήρθε τότε η ιδέα να μπορέσουμε να ξακολουθήσουμε εμείς, τα νιάτα του Τριάντα, την έκδοση του περιοδικού. Το είπα στον πατέρα μου. Υποσχέθηκε να μας βοηθήσει. Πήγε στον Ελευθερουδάκη, που είτανε φίλος του, και του γύρεψε να του παραχωρήσει το δικαίωμα να μεταχειριστεί τον τίτλο και το σχήμα. – Αλέκο, του λέει, εγώ έχασα 250.000 δραχμές [...] Τι θες να μπερδευτείς; Ο πατέρας μου επέμεινε κι ο Ελευθερουδάκης του παραχώρησε τη χρήση του τίτλου.»⁴¹.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με την έκδοση των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, ο Κώστας Ελευθερουδάκης έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία ενός αξιόλογου και ποιοτικού περιοδικού, το οποίο στη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή του μεσοπολέμου.

Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρίδου, Ελίζα Δ. (1995): *Δίκαιο εμπορικών εταιριών, τχ. Β΄, Κεφαλαιουχικές Εταιρίες – Ανώνυμη Εταιρία*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Βαρελάς, Λάμπρος (1995): *Ελληνικά Γράμματα (1927-1930). Επίμετρο: «Τα Νέα» (1930)* [Ευρετήρια περιοδικών λόγου και τέχνης]. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Βερέμης, Θάνος (1983): *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος (2012): *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*. Αθήνα: Ευρασία.
- Δερτιλής, Γ. Β. (2005): *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920, τ. Β΄*, Αθήνα: Εστία.
- «Δήλωσις». *Νεοελληνικά Γράμματα* 44 (Κυριακή, 9 Φεβρουαρίου 1936): 1.
- Δρούλια, Λουκία & Κουτσοπανάγου, Γιούλα (επιμ.) (2008): *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες, τ. Γ΄ (Α-Π)*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

³⁹ Βλ. Μπαστιάς 2002, 271.

⁴⁰ Βλ. «Δήλωσις», *Νεοελληνικά Γράμματα*, φ. 44 (Κυριακή, 9 Φεβρουαρίου 1936), σ.1.

⁴¹ Βλ. Φωτιάδης 1983, 77.

- Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου Χ. Λ. (εποπτεία) (2002): *Περιοδικά λόγου & τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Β', *Αθηναϊκά Περιοδικά 1926-1933*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ερευνητική Ομάδα & Καραόγλου Χ. Λ. (εποπτεία) (2007): *Περιοδικά λόγου & τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Γ', *Αθηναϊκά Περιοδικά 1934-1940*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Escarpit, Robert (1972): *Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφ. Δ. Π. Ποταμιάνου, Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλου.
- Gauchet, Marcel (2012): *Η άνοδος της δημοκρατίας III. Η δημοκρατία υπό τη δοκιμασία των ολοκληρωτισμών 1914-1974*, μτφ. Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, Αθήνα: Πόλις.
- Hall, John (1990): *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφ. Μαρία Δ. Τσαούση, Αθήνα: Gutenberg.
- Καγιαλής, Τάκης (2007): *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καρακατσούλη, Άννα (2011): *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, πρόλογος Νάσος Βαγενάς, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Καράμπελας, Σάββας (2009): *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα (1935-1940, 1944-1945)*, [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Καραόγλου, Χ. Λ. (1987): «Προγραμματικές δηλώσεις των περιοδικών (Πρώτες σκέψεις και εννιά δείγματα)», *Το Δέντρο* 30 (Μάρτιος – Απρίλιος 1987): 23-34.
- Κεχαγιά – Λυπουρλή, Αγλαΐα (επιμ.) (1986): *Το περιοδικό «Μακεδονικές Ημέρες» (1932-1939, 1952-1953) (Εκθεση τευχών και εκδόσεων)*. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης – Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης (2005): «Το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935». Στο Θάνος Βερέμης & Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 357-363.
- Κοτζιούλας, Γιώργος (1954): «Ο Καρθαίος από κοντά». *Πνευματική Ζωή* 22 (15 Μαΐου 1954): 454.
- Κωστής, Κώστας Π. & Κωστελένος, Γιώργος (2003): *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μάγερ, Κώστας (1959): *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Β' (Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959), Αθήνα.
- Mazower, Mark (2004): *Σκοτεινή Ηπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπάλτα, Νάση & Παπαδημητρίου, Δέσποινα (1993): *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Μπάνου, Χριστίνα (2012): *Το επόμενο βήμα του Γουτεμβέργιου: οι εκδοτικοί οίκοι στην Ελλάδα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μπαντιμαρούδης, Φιλήμων & Πιτσάκη, Ειρήνη (2005): «Η ελληνική βιομηχανία του βιβλίου». Στο Νικόλας Βερνίκος, Σοφία Δασκαλοπούλου, Φιλήμων Μπαντιμαρούδης, Νίκος Μπουμπάρης και Δημήτρης Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πολιτιστικές βιομηχανίες. Διαδικασίες, υπηρεσίες, αγαθά*. Αθήνα: Κριτική: 109-126.
- Μπαστιάς, Γιάννης Κ. (1997α): *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος – Κατοχή – Απελευθέρωση*, τ. Α' (χρονολογία - εργογραφία), Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Μπαστιάς, Γιάννης Κ. (1997β): *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος – Κατοχή – Απελευθέρωση*, τ. Β' (βιβλιογραφία), Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Μπαστιάς, Κωστής (2002): *Φιλολογικοί περίπατοι. Δεύτερος κύκλος*, εισαγωγή-επιμ. Αλέξης Ζήρας, πρόλογος Κώστας Γεωργουσόπουλος, Αθήνα: Καστανιώτης.

- Νικολαΐδου, Εμμανουέλα (2005): *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη. Άνθρωποι, βιβλία, μία ιστορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελευθερουδάκη.
- Ντουνιά, Χριστίνα (2001): *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ντουνιά, Χριστίνα (2001): *Κ. Γ. Καρυωτάκης: Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παντελάκης, Νίκος (2003): «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο». *Ο βιβλιοπώλης της Εστίας αφηγείται*, επιμ. Παναγιώτης Σουλτάνης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» - Ι. Δ. Κολλάρου και Σιας Α.Ε..
- Πασσιά, Αγγελική (1999): «Τρία μεγάλα εκδοτικά τολμήματα. Λεξικό Ελευθερουδάκη – Λεξικό Δημητράκου – Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού». *Επτά Ημέρες Καθημερινής* (9 Μαΐου 1999): 12-13.
- Παυλόπουλος, Δημήτρης (2000): «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας: Βιβλιοπωλείον – Εκδοτικός Οίκος “Ελευθερουδάκης”». Στο Κ. Σπ. Στάικος & Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού (1499-1999) (Κατάλογος Έκθεσης)*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: 360-362.
- Perri, Massimo (1989): *Το περιοδικό «Τα Νέα Γράμματα»*, επιτάσσονται δύο κείμενα των Mario Vitti και Α. Καραντώνη, πρόλογος και επιμ. Φ. Δημητρακόπουλος, *Περιοδικό Παρουσία – Παράρτημα αρ. 6, Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα.
- [Πρακτικά Συνεδρίου *Les Nouvelles Littéraires: une idée de littérature?*]. Στο: <http://www.fabula.org/colloques/sommaire1451.php>.
- Sartori, Elena (2010): *Το περιοδικό Το 3^ο Μάτι (1935-1937)*, [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ταμπάκη, Άννα (2005): «“Εφημερίς” ή “Περιοδικό”; Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει». Στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 92-99.
- Thomson, John B. (2010): *Merchants of Culture. The Publishing Business in the Twenty – First Century*. Cambridge: Polity Press.
- Τσοκόπουλος, Βάσιος: *Ιστορία της έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μία επισκόπηση*. Στο: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596>.
- Τσοκόπουλος, Βάσιος (2001): «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στο μεσοπόλεμο». Στο συλλογικό τόμο *Ο περιοδικός τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ίδρυτής Σχολή Μωραΐτη): 15-23.
- Τσοκόπουλος, Βάσιος & Πασσιά, Αγγελική & Χρυσοβέργης, Γιάννης (εισαγωγή – επιλογή - επιμ.) (1998): *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα, 1880-1940. Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου.
- Φωτιάδης, Δημήτρης (1983): *Ενθυμήματα*, τ. Β΄, Αθήνα: Κέδρος.
- Χάρης, Πέτρος (1936): «Χίλιες εκδόσεις». *Νέα Εστία* 218 (15 Ιανουαρίου 1936): 141.
- Χατζιώτης, Κώστας (2001): *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας (1900 - 1950)*, τ. Β΄, Αθήνα: Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη.
- «Χίλια βιβλία». *Νεοελληνικά Γράμματα* 39 (Κυριακή, 5 Ιανουαρίου 1936): 1.